

Григорій Аркушин (Луцьк)

ЗАХІДНОПОЛІСЬКІ АПЕЛЯТИВИ, ОДНОЗВУЧНІ З ВЛАСНИМИ ІМЕНАМИ

WESTERN POLISSIAN APPELLATIVES IDENTICAL WITH PERSONAL NAMES

The aim of this article is to analyse common nouns denoting people, animals and objects that occur in the Western Polissian dialects of the Ukrainian language and which are identical with personal names (first names) and/or their variations. It was found that some of these appellatives originate from the names of specific persons, gaining general popular use as such through certain (usually negative) character traits of that person. Other very popular and widely used names are given to beloved animals, while a less significant number of appellatives evolved through the process of folk etymology, when words of foreign origin were similar to real personal names.

Keywords

anthroponyms, personal names, appellatives, semantic-lexical, word-formation

Два протилежні погляди на власні і загальні назви про чітку / нечітку межу між ними мають як своїх прихильників, так і заперечувальників. І тут річ не тільки в тому, що пропріативи виникли на основі апелятивів, а й у розумінні та призначенні кожного номена і навіть у принципах національного правопису. Перехід загальних назв у власні, як і навпаки, відбувається за допомогою неморфологічного словотворення, зокрема лексико-семантичного. Це показово на прикладі уживання власних особових імен, адже добре відомо, що майже увесь сучасний іменник українців походить з гебрейських, грецьких, латинських та ін. апелятивів, які знову можуть стати загальними назвами, не пов'язаними з їхніми первинними значеннями. Таке перетворення відбувається серед номенів на позначення переважно істот, хоч існує і серед неістот.

Наводимо приклади з мовлення жителів Західного Полісся (північно-західна частина України та суміжні землі – Берестейщина, що у складі Республіки Білорусь, і Підляшшя, що в Республіці Польща), більшість із наведених прикладів уміщені у “Словнику західнополіських говірок”,¹⁾ там і паспортизація. Відповідні імена з цієї території зафіксовані в “Атласі варіантів власних особових імен жителів Волинського Полісся” О. Нестерчук.²⁾

¹⁾ Г. Аркушин, Словник західнополіських говірок, т. I–II, Луцьк 2000.

²⁾ О. Нестерчук, Атлас варіантів власних особових імен Волинського Полісся, Луцьк 2014.

Загальні назви осіб, однозвучні з іменами

Безперечно, початок такому переходу власних назв у загальні для найменування осіб передувало узагальнення, яке набував носій імені через певні риси характеру (у говірках – переважно через негативні), пор. біблійних Каїна, Іуду, Ірода, Хама та ін., які стали *каїнами*, *іродами*, *юдами*, *хамами* і т.д. Переважаючи в національному іменнику імена могли навіть ставати назвою цілого народу. Порівняйте запис І. Франка з його “Галицько-руських народних приповідок”: “Що Мазур, то Бартко”, до якого доданий коментар “Мазури люблять уживати се ім’я, як Русини Іван або Микола”. Як бачимо, узагальнення набуло й ім’я Іван – одне з найпоширеніших донедавна серед східних слов’ян, про що писав і А. Малишко:

Микитки та Васильки та Олесі
І кожен третій на ім’я Іван...

Тому й радянських солдатів фашисти називали *іванами*, а ті у відповідь їх *фр’їцями*. Під час вторгнення радянських військ у Чехословаччину 1968 року чехи стояли з плакатами “*Иван, иди домой!*”. Поступово змінювалася семантика цієї узагальнювальної назви, що призвело до виникнення серед простого люду тодішньої радянської імперії виразу *наш іван* у значенні ‘керівник цієї держави’ (*наш іван скриз’ сво́го но́са всу́не: йак не в Угóричину і Чехослова́чину, то в Авган’іста́н*), а вираз *іван дава́ї (жени́) план* – це насмішка з так званого планового радянського господарювання.

У кожному населеному пункті Західного Полісся знайдеться особа, що ставала “посміховищем” для односельців через свої вчинки та риси характеру, тому її ім’я набирало узагальнення: ним починають називати усіх подібних осіб, отже, відбувається перехід в апелятиви. Так, у с.Сильно, що у Волинській області, проживала неакуратна забудькувата жінка Федора, і хоч її вже давно немає, однак вона залишилася у народній пам’яті: *ти така роз’ава, йак та́йя федо́ра; не буд’ федо́рою – прибері́ в хата́х; мойа́ нев’істка спра́вжн’а хведо́ра* та ін. Такого ж узагальнення набув варіант імені *Голька* < *Ольга*, носій цього імені не відзначалася високим розумовим розвитком, тому усіх подібних до неї осіб і донині називають *дурно́ю гол’кою*. А *хві́з’д’а* – це відома ледарка, *зе́лда* – найсварливіша в окрузі жінка (єврейка з таким іменем колись проживала поблизу села). У сусідньому Цумані жив п’яниця з прізвиськом *Льолік*, то й усіх алкоголіків нині називають *л’ол’іками*, чому, крім узагальнення, очевидно, сприяє і деяка співзвучність слів. В інших населених пунктах п’яниці отримували назви *микі́та*, *пал’іфе́рко*, *тере́шко* і т.д. у залежності від імені реального носія-пияка.

Трапляється, що одне і те ж ім’я в різних говірках, набуваючи узагальнення, має неоднакові значення, що залежить від конкретного мешканця їхньої місцевості. Так, засвідчений широкий ареал побутування апелятива *ге́ришко*,

похідного від єврейського імені, зі значеннями: 1. ‘скуповувач ганчір’я’, 2. ‘несерйозна людина’, 3. ‘бешкетник’. Поліщуки ще добре пам’ятають лінивого, на їхню думку, Лейбу, тому всякого ледаря прозивають *лєйбойу*, а Сара своєю аморальною поведінкою заслужила номена *сўра*, як і якась *ф’ірדз’а*. Немає змоги перелічити всіх таких “героїв”, які є в кожному населеному пункті...

Назви тварин

Іноді буває важко відділити зоонім як кличку тварини від апелятива, однозвучного із власним особовим іменем. Насамперед зооніми містять якусь характеристику тварини: пор. клички, які надав І. Франко дійовим особам циклу казок “Коли ще звірі говорили”:³⁾ кіт Мурко, собаки Бурко і Гривко, кабан Порилич, ведмідь Бурмило, слон Чотирозуб, ворон Каркайло, сова Пугукало, совиний цар Полуокий, птах Костогриз. І тільки одна кличка походить від людського імені – лис Микита, тому можемо стверджувати, що використання власних особових імен для найменування істот давніше було явищем обмеженим і рідкісним, однак тепер їхня кількість невпинно зростає. Наведемо декілька прикладів на літеру *К* із підготовленого Західнополіським ономастико-діалектологічним центром Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк, Україна) “Словника зоонімів північно-західної України”: *Катрўс’а* (кішка і кобила), *Кáт’а* (кішка), *Кáт’ка* (кішка, коза, корова, свиня), *Катўша* (корова), *Кáс’а* (кішка, кобила), *Ксén’а* (кобила), *Кс’ўша* (кішка), *Кс’ўшка* (корова, морська свинка), *Кас’йáн* (кіт), *Кóс’т’ік* (кіт) та ін.

Частота вживання певної клички та її прив’язаність лише до одного виду тварин призвела до використання такого зооніма в значенні апелятива, пор.: *наш’і мўрки*, тобто коти; *ц’і тўз’іки та рéкси*, тобто собаки; *тійї нéт’і*, тобто півні, і т.д. Отже, тут теж відбулося певне узагальнення.

Це ж спостерігаємо серед номенів на позначення птахів. Так, лелека (по-західнополіськи *бўсел* // *бўсел’*, *бўсил* // *бўс’іл’*, *бўс’ол*, *бўсен’*, *бўсин’*, *бўс’ок*, *бўс’он* // *бус’он*, *бус’ак*, *бўс’ко* // *бўз’ко* // *буз’кó*, *бóйцун*, *бóц’ун*, *бóц’ан*, *бóц’он* та ін.)⁴⁾ – один із найулюбленіших птахів, який мостить свої гнізда на людських оселях або поблизу них. Саме з прильотом буськів пов’язано багато повір’їв, зокрема: якщо вперше навесні побачиш летючого бусла, то цілий рік не болітимуть ноги, “літатимеш”; якщо сидить чи стоїть птах у гнізді, то хворітимуть ноги; якщо у гнізді пара птахів, то в цьому році теж будеш мати пару, тобто одружися / вийдеш заміж, та ін. Крім цих наведених вище апелятивів,

³⁾ І. Франко, Коли ще звірі говорили, [у:] І. Франко, Зібрання творів у п’ятдесяти томах, т. 20, Київ 1979.

⁴⁾ Г. Аркушин, Атлас західнополіських фаунономенів, Луцьк 2008, к. 6.

нами зафіксовані ще такі назви для лелеки: *івán* // *йівán*, *івán-клекотун*, *йáков*, а для найменування самки вжиті номени *іванчéха* і *тéкл'а*.

Зауважимо, що жителі села Пісочне, що на Волині, вірять: коли запитати птаха *Йак там йáкове? Шче багáто?*, то лелека поверне голову і ствердно кивне, що означає: ще багато йому потрібно ловити плазунів і земноводних (пор. легенду про походження лелеки з людини, яка не втрималася і розв'язала мішок, внаслідок чого плазуни і земноводні порозлазилися).

На становлення цих назв, однозвучних із власними іменами, абсолютно не впливало якесь узагальнення чи перенесення за певними ознаками з носія імені. Тут діяв інший чинник: улюблений птах отримував улюблене і широко вживане на той час людське ім'я, адже лелека, за легендою, колись теж був людиною.

Інше походження пташки *грицáн* респондент із с.Ворокомле на Камінь-Каширщині пояснював так: *то такá пташка з болóта кричít' гриц'у!-гриц'у!*, *тогó ї грицáн*. Отже, на становлення цієї назви вплинуло звуконаслідування голосу пташки, тобто це найменування оноματοпоетичного походження.

Зазначимо, що найбільше “людських” імен у західнополіських говірках використано для називання комахи сонечка семикрапкового (Coccinellidae): *андр'ї́ко*, *в'э́рка* і *в'э́рочка*, *га́н:очка-па́н:очка*, *івáнчик*, *катерíнка*, *пéтрик* // *пéтр'ік* // *пéдрик*, *федóра*, *федóра-комóра*, *хведíрка*, *федíрка-комíрка*, *йу́р'ік*. Те, що використано понад десяток імен, свідчить про любов народу, особливо малечі, до цієї комахи, а давніше її використовували і під час гадання представники різних поколінь, на що опосередковано вказують такі рудименти: дівчатка, узявши комаху на долоню, і нині примовляють:

*Пéтрик, петричóк,
скажі, де миї женишóк.*

* * *

*Пéтрик, петричóк,
полеті, де муї жинишóк.*

Або:

*Пéтрик, пéтричок,
пен' чи колóда,
дошч чи погóда?*

* * *

*Пéтрику, пéтрику,
ци пен' ци колóда?
ци за́втра погóда?
Йак погóда, то пушчú,
йак негóда, то забйú.*

* * *

*Федора-комора,
чи буде погода?
Йак буде, то пушчу,
не буде – задушю.*

Безперечно, номен *пéтрик* виник не від варіанта імені *Петрик* < *Петро*, а в результаті народної етимології з *бédрик* (це ще одна досить поширена назва комахи). Інші ж наведені найменування прямо походять від власних особових імен.

Назви неістот

У західнополіських говірках деякі рослини теж, як кажуть поліщуки, “хрещені”, тобто отримали людські імена, пор.: *івáнец'* ‘айстра’, *текл'ун'а* || *текл'уша* ‘т.с.’, *івáнце* ‘волошка’, *івán-дурачóк* ‘кімнатна декоративна рослина зі стеблами, що плетуться’, *івáнци'і* ‘гриби маслюки’. А серед страв зафіксовані назви: *петручóк* ‘висушений на сонці сир для тривалого зберігання взимку’, *петрушóк* ‘начинка для пирогів з печінки’, *йурóк* ‘обрядова пампушечка на свято Юр'я (6 травня)’, *івáнко* 1. ‘шлунок свині’, 2. ‘сальтисон’, *івáнчик* ‘шлунок свині’. Так само і деякі ігри номеновані: *бérко* ‘дитяча гра, коли один учасник ловить інших’, *панás* ‘хованки’, *д'ід панás* ‘піжмурки’. Мотивація таких найменувань здебільшого незрозуміла, лише прямий зв'язок існує між назвою обрядової пампушечки *йурóк* та ім'ям святого Юрій. А на становлення назв для айстр *івáнец'* і *текл'ун'а* || *текл'уша*, як стверджували респонденти, вплинуло те, що в різних селах жили гарні особи *Іванец'* і *Текл'ун'а*, які ніби були подібні на цю красиву квітку.

Частина назв, зафіксованих у “Словнику західнополіських говірок”, постала внаслідок адаптації іншомовних слів і зближення їх із власними іменами, пор.: *ігор* ‘охоронець лісових звірів’ < єгер, *п'ётро* || *п'ётра* ‘горище у хліві’ < пол. ріęтро ‘поверх’, *кондатра* < ондатра (*Ondatra zibethica*) (зближення з іменем Кондрат, літ. Кіндрат), уже згаданий *пéтрик* < бедрик.

Зауважимо, що такі апелятиви через часте вживання в говірках ставали твірною основою для інших дериватів, пор.: *змикітити* ‘додуматися до чогось’ < *микіта* < *Микита*, *обйегóрити* ‘обманути’ < *йéгор* < *Єгор* < *Ігор*, *пидмарушкатис'а* ‘підв'язатися хустиною’ < *марушка* < *Марушка* < *Маруся* < *Марія*, *йúдити* ‘намовляти’ || *пудйúдити* ‘намовити’ < *Юда* < *Іуда*, *нахаміти* < *хам* < *Хам* та ін.

Отже, розглянуто понад чотири десятки апелятивів, похідних з власних особових імен або однозвучні з ними, серед яких найбільше утворень від твірної основи Іван – *івán*, *йівán*, *івáнец'*, *івáнко*, *івáнчик*, *івáнце*, *івáнци'і*, а також дериват *іванчéха* (пор. серед варіантів імен: *Івán* || *Йван*, *Івáнко*, *Івáнци'о* || *Йвáнци'о*, *Івáнчик*,

*Іванѣц' // Їванѣц').⁵⁾ Засвідчено п'ять дериватів від імені *Петро*, три від імені *Текля*, по два від імен *Віра*, *Федора*, *Юрій*, по одному варіанту від імен *Андрій*, *Ганна*, *Григорій*, *Ігор*, *Катерина*, *Кіндрат*, *Ольга*, *Яків*, *Микита*, *Панас*, *Паліфер* < *Порфир* та ін. Виявлені також варіанти від єврейських імен – *Берко*, *Гершко*, *Зелда*, *Лейба*.*

Усе це свідчить про оригінальну мовотворчість народу і про те, що лексичний склад кожної говірки, як і в цілому мови, постійно збагачується власними новоутвореннями.

hryhor@ukr.net

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

проспект Волі, 13

43 026 Луцьк

UKRAINE

⁵⁾ О. Нестерчук, Атлас варіантів власних особових імен Волинського Полісся, Луцьк, 2014, к. 8.